

РАДЧЕНКО

Людмила Сергіївна

кандидат історичних наук,
викладач вищої категорії
ВП НУБІП України
«Боярський коледж екології
і природніх ресурсів»
Radchenko-history@ukr.net
(м. Боярка Київської області)

СІДОРОВА

Наталія Володимирівна

викладач першої категорії
ВП НУБІП України
«Боярський коледж екології
і природніх ресурсів»
pressa2017@ukr.net
(м. Боярка Київської області)

**ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛІСТІВ В УКРАЇНСЬКОМУ
РЕСПУБЛІКАНСЬКОМУ ЗАОЧНОМУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ
ТЕХНІКУМІ (1960–70-і рр.)**

В даній статті висвітлено проблеми меліорації в другій половині ХХ ст. Досліджено підготовку кваліфікованих спеціалістів у 60–70-х роках в Українському республіканському заочному сільськогосподарському технікумі за спеціальностями агрономія, агрохімія, захист рослин, гідромеліорація. Висвітлено діяльність Українського республіканського заочного сільськогосподарського технікуму в 1970 роках.

Розкрито напрями діяльності навчального закладу під керівництвом директорів того періоду: Стретовича І.М., Гапонюка В.М., Турчина В.М., Солов'я В.П., Чепурного В.П., Новосельського П.Л., Ляшенка Б.І., Проценка В.Ю.

Зазначено, що підготовка кваліфікованих спеціалістів у технікумі сприяла розвитку сільського господарства. Проаналізовано роботу методичного

центру, який діяв на базі технікуму з 1957 р. Розповідається про досягнення випускників технікуму.

Ключові слова: меліорація, агрономія, агрохімія, захист рослин, гідромеліорація, технологи полів, агрономи-плодоовочівники, землероби, сільське господарство, економічні науки, спеціальності, методичний центр.

TRAINING OF SPECIALISTS IN UKRAINIAN REPUBLICAN AGRICULTURAL TECHNICAL SCHOOL OF CORRESPONDENCE STUDY (1960–70's)

The problems of land reclamation in the II half of the XX century are described in the article. The training of qualified specialists in the 1960s in the Ukrainian republican agricultural technical school of correspondence study in the fields of agronomy, agro chemistry, plant protection, hydro-melioration was studied. The activity of the Ukrainian Republican agricultural technical school of correspondence study in 1970 was covered.

During the period the following directors headed the technical school: I.M. Stretovych, V.M. Haponiuk, V.M. Turchyn, V.P. Solovei, V.P. Chepyrnyi, P.L. Novoselskyi, B.I. Liashenko, V.Y. Protsenko.

It is noted that the educational institution trained qualified specialists, who contributed to the development of agriculture. It was analyzed the work of the methodical center, which has operated on the basis of technical school since 1957. It tells about achievements of college graduates.

Key words: agronomy, agro chemistry, plant protection, hydro-amelioration, field technologists, agronomists and fruit growers, farmers, agriculture, economic science, specialties, methodical center.

ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ В УКРАИНСКОМ РЕСПУБЛИКАНСКОМ ЗАОЧНОМ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМ ТЕХНИКУМЕ (1960–70-е гг.)

В данной статье освещены проблемы мелиорации во второй половине XX в. Исследовано подготовку квалифицированных специалистов в 60–70-х годах в Украинском республиканском заочном сельскохозяйственном техникуме по специальностям агрономия, агрохимия, защита растений, гидромелиорация. Освещено деятельность Украинского республиканского заочного сельскохозяйственного техникума в 1970-х годах.

Раскрыто направления деятельности учебного заведения под руководством директоров этого периода: Стретовича И.М., Гапонюка В.М., Турчина В.М., Соловья В.П., Чепурного В.П., Новосельского П.Л., Ляшенко Б.И., Проценко В.Ю.

Отмечено, что подготовка квалифицированных специалистов в техникуме способствовала развитию сельского хозяйства. Проанализировано работу

методического центра, который действовал на базе техникума с 1957 г. Рассказывается о достижениях выпускников техникума.

Ключевые слова: мелиорация, агрономия, агрохимия, защита растений, гидромелиорация, технологи полей, агрономы-плодоовощники, землеробы, сельское хозяйство, экономические науки, специальности, методический центр.

«Мелиорация – непростая справа. Вона, образно кажучи, може бути для землі і ліками, і отрутою. Все залежить від того, як її проводити. Якщо відповідально, зі знанням справи, то без шкоди для природи заврожайш землю, якщо недбало й невміло її осушити, то змарнуєш кошти і працю, накоїш лиха для себе й нащадків. А взагалі треба осушувати заболочені та перезволожені землі, які мають господарську придатність. Без цього заходу важко підвищити їх продуктивність», – так розмірковував у другій половині ХХ ст. головний агроном господарства «Вереси» Анатолій Сергійович Покраса у статті «Якщо меліорують дбайливі» [1, с. 5]. Проблема меліорації у 1960–70-х рр. перед працівниками сільського господарства стояла дуже гостро. Меліоративні заходи піддавалися нищівній критиці. Про це свідчить ряд статей, збережених у музеї Боярського коледжу екології і природних ресурсів:

❖ «Мелиорация: выгода чи шкода. Що слід зробити для підвищення соціально–економічної ефективності осушувальних систем» (Е. Зінь, голова обласного правління Всесоюзного економічного товариства, професор Українського інституту інженерів водного господарства) [2, с. 9];

❖ «Від зрошення сповна – поки що тільки претензії» (І. Маличенко, Герой Соціалістичної Праці, ланковий радгоспу «Каланчацький») [3, с. 6];

❖ «Мелиорация: вложение и отдача. «Маневр» водой себя окупит!» (Г. Дубінський, професор, доктор географічних наук, А. Риман, науковий співробітник Харківського державного університету) [4, с. 5];

❖ «Ціна поливної води» (А. Волохов, кандидат технічних наук, Г. Урванцев, інженер) [5, с. 12];

❖ «Мелиорация: вложения и отдача «Вода во благо, вода во зло» (П. Кондратович, спеціальний кореспондент «Сельской жизни») [6, с. 5];

❖ «Копійка воду береже» (М. Шарін) [7, с. 2].

Інженер–грунтознавець інституту «Укрдіпроводгосп» Л. Колошко у своїй статті «Розсудімо по справедливості» зазначає, що праця меліоратора потрібна [8, с. 7]. Про вирішення проблем, вдосконалення цього напрямку говорить П. Кондратович у статті «С тревогой и надеждой»: «... *Задачею меліораторів є соціально–екологічна експертиза проектів і планів, обмін науковими ідеями і технічними рішеннями між меліоративними і сільськогосподарськими організаціями, формування суспільної думки з актуальних проблем меліоративної науки і техніки*» [9, с. 3].

Із вищезазначеного можна зрозуміти, що в той час на селі відбувалися складні соціально–економічні процеси, нехтувати якими не можна було. Тільки уважне їх вивчення, підготовка належних кадрів дозволили б у багатьох випадках пояснити умови, виправити ситуацію, що склалася в сільському господарстві.

З цією метою в Українському республіканському заочному сільськогосподарському технікумі у 1966 р. було розпочато підготовку фахівців із спеціальності «Гідромеліорація». За наказом технікуму № 122 від 1966 р. було зараховано 123 студенти першого набору: три групи на базі повної середньої освіти та одну групу на базі неповної середньої освіти. У 1969 р. першими випускниками стали 87 гідротехніків.

У післявоєнні роки тодішня Українська РСР робила все відчутніші спроби вивести країну з аграрно–економічного занепаду. Однією з найважливіших складових була підготовка кваліфікованих спеціалістів для галузі сільського господарства. Одним із навчальних закладів, який готував необхідних фахівців цієї галузі, був Український республіканський заочний сільськогосподарський технікум.

Боярський технікум є одним із найстаріших сільськогосподарських навчальних закладів України. У жовтні 1972 р. навчальному йому виповнилося 70 років. За цей час колишня школа бджолярів, яка випускала 15–20 спеціалістів щороку, виросла в престижний середній спеціальний навчальний заклад

республіканського значення – Український республіканський заочний сільськогосподарський технікум (1959–1997).

Протягом 1960–70-х рр. технікум очолювали:

- Стретович Ілля Матвійович (1.09.1939–4.07.1961);
- Гапонюк Володимир Мусійович (4.07.61–18.03.1963);
- Турчин Вітамін Михайлович (18.03.1963–10.02.1971);
- Соловей Володимир Парамонович (10.02.1971–25.02.1972);
- Чепурний Олександр Макарович (25.02.1972–31.07.1975);
- Новосельський Петро Леонтійович (31.07.1975–14.12.1976);
- Ляшенко Борис Іванович (14.12.1976–19.10.1979);
- Проценко Володимир Юхимович (19.10.1979–21.03.1988).

За роки їх керівництва навчальним закладом проводився прийом учнів на денне відділення зі спеціальностей:

- «Агрономія» (1955–1964 рр.);
- «Агрохімія» (1965–1966 рр.);
- «Захист рослин» (1965–2000 рр.);
- «Гідромеліорація» (1966–1998 рр.).

На заочне відділення зі спеціальності:

- «Агрономія» (1964 р.).
- «Гідромеліорація» (1970–1998 рр.).

Загалом навчалось близько 2000 осіб. До технікуму приймалися особи, які мали освіту в обсязі неповної середньої і середньої школи. Термін навчання на денному відділенні на базі неповної середньої школи – 3 роки 6 місяців, на базі середньої школи – 2 роки 6 місяців, а на заочному відділенні відповідно – 4 роки 6 місяців і 2 роки 6 місяців.

При вступі до технікуму випускники складали екзамени з таких предметів:

- ✓ математика (усно);
- ✓ українська або російська мова (твір)

Із розповідей викладача гідрології і гідромеліорації, гідравліки Галини Лазарівни Проценко дізнаємось, що на 1960-ті роки в технікумі було 2 навчальних корпуси: колишній методичний і теперішній другий корпус.

Другий корпус мав два призначення. Центральну частину (від повороту до повороту) використовували під адміністративні і учбові приміщення, за поворотами (крила) використовували як гуртожиток. Загальна плата за гуртожиток становила 70 коп. щомісячно. Колишня бібліотека була їдальнею. Учні отримували підвищену стипендію 37.50 руб. та на загальних умовах 30 руб.

На той час підготовкою фахівців займалися висококваліфіковані викладачі: Смолянінов М.П., Крупіна А.Н., Таргоній О.Ф., Козаченко С.М., Роман І.С., Козлова А.Г., Горбатюк А.Ф., Горбатюк Г.Н., Котельнікова Н.Г., Стороженко О.А., Місячний П.О., Трикоз С.М., Воронін Г.М., Оніщенко В.С., Музиченко В.П., Проценко Г.Л., Проценко В.Ю., Фашук М.Ф., Музика С.Е., Музика Н.Г., Каплун Н.П., Савічев О.М., Нужний Г.В., Кулішов В.В., Кулішова Н.А. та інші.

За 10 років свого існування навчальний заклад дав сільському господарству багато фахівців. Випуск 1969 р. був найбільшим – 390 чоловік. Технікум вперше випустив 87 гідротехніків, 102 агрономи по захисту рослин. Деякі учні одержали дипломи з відзнакою. Серед них сестри Зіна і Зоя Заєць, В. Дем'янчук, В. Павлюк, В. Гузієнко, О. Педько, М. Гурська.

Перший випуск нових груп спеціалістів показав, що керівництво і колектив технікуму зуміли перебудувати свою роботу відповідно до вимог часу. У цей період технікум закінчили 150 слухачів заочного відділення. Це в основному бригадири колгоспів і радгоспів, керуючі відділами та інші працівники сільського господарства. Серед них була група спеціалістів з Києво-Святошинського району: Безсмертний С. з Михайлівської Рубежівки, Дяченко П. і Курінна О. – працівники радгоспу ім. Васильєва, Євтушенко Г. – з радгоспу імені Шевченка та інші.

У 70-х рр. в технікумі поширилася виробнича база, поповнилися новими приладами кабінети і лабораторії. Заняття проводили також і на дослідних

ділянках. Технікум мав понад 160 гектарів орної землі, 20 гектарів площі під фруктовим садом. Непоганих результатів вдавалося досягати й на тваринницькій фермі. Розводили коней, свиней, корів, був кіоск, у якому продавали молоко.

За сприяння директора В.П. Солов'я будувався новий навчальний корпус на 600 чоловік. 1 вересня 1971 р. відбулося офіційне відкриття 1-го корпусу. За сприяння директора О.М. Чепурного будувався гуртожиток для учнів технікуму.

У технікумі готували майбутніх технологів полів, які в подальшому повинні були по-господарськи дбати про розвиток землеробства. А стати справжнім спеціалістом сільського господарства можна лише за умови оволодіння необхідними знаннями і практичними навичками. Все це разом з наявною сільськогосподарською технікою і земельними угіддями давало змогу готувати кваліфіковані кадри. Було впроваджено і такі прогресивні засоби навчання як запис уроків іноземної мови на магнітофонну плівку, демонстрування учбових кінофільмів тощо.

У сімдесятих роках підготовку фахівців здійснювали викладачі: Ємець А.П. (економіка, право), Турчин В.С. (землеробство), Нужна А.Г. (грунтознавства), Кожемякін О.В. (хімічний захист рослин), Козаченко С.М. (хімія), Воронін Г.М. (ботаніка), Місячний П.О. (плодоовочівництво), Котельникова Н.Г. (фітопатологія), Ященко А.Д. (ентомологія), Зубець Л.Я. (загальна ентомологія), Зубець В.П. (охорона праці), Недобой О.А. (українська мова, література), Возняк Н.В. (електротехніка), Проценко Г.Л. (гідрологія і гідромеліорація, гідравліка, меліорація), Проценко В.Ю. (геологія, будівельні матеріали, меліорація) та інші.

Уроки цих викладачів завжди цікаві, мали глибокий науковий зміст, були тісно пов'язані з життям, практикою сільськогосподарського виробництва. З матеріалів за 1971 р., які зберігаються у музеї, дізнаємося, що у сільськогосподарському технікумі вивчали різні агрономічні, технічні, спеціальні науки. Серед дисциплін чільне місце в навчальних програмах займали економічні науки. Учні технікуму в курсі історії та суспільствознавства вивчали ряд питань економіки нашої країни, зокрема економіки сільського господарства.

Курс «Економіка, планування та організація сільськогосподарського виробництва» мав на меті дати учням необхідні теоретичні знання і практичні навички з економіки сільськогосподарського виробництва, навчити майбутнього спеціаліста досягнути при найменших затратах праці і знарядь на одиницю продукції найбільшого ефекту – одержати найвищу врожайність, продуктивно використовувати землю.

Під час вивчення цього курсу учні озброювалися необхідними економічними знаннями. Економічна підготовка розглядалася як обов'язкова, важлива сторона кваліфікації кожного працівника.

У технікумі 6 викладачів проводили заняття з економіки, забезпечуючи високий рівень змісту економічної освіти. Всі викладачі мали відповідну теоретичну підготовку. Система занять складалася з лекцій, лабораторно-практичних занять, консультацій, курсових робіт та екзаменів [10, с. 3].

Як показав досвід роботи окремих викладачів, повністю себе виправдовував метод написання учнями рефератів з окремих питань сільськогосподарської економіки. З метою заохочення учнів до навчання, у технікумі на той час проводилися змагання між групами для визначення найвищого балу успішності. За результатами змагань було визначено найкращу групу з балом 4.05. Нею стали учні групи «Б» третього курсу відділу гідромеліорації [11, с. 5].

Окрім наполегливого навчання, більшість юнаків та дівчат в часи дозвілля захоплювалися технічним конструюванням, вивченням природи, присвячували свій вільний час літературі, музиці, художній самодіяльності, мистецтву. Таким чином, дозвілля не лише допомагало молодим людям добре відпочивати, але й було засобом духовного збагачення особи, її естетичного виховання, гармонійного розвитку [12, с. 3].

Зі статті І. Репін «Напередодні змагань» (1978 р.) дізнаємося, що колектив фізкультури Українського республіканського сільськогосподарського технікуму був одним із кращих у Київській обласній раді «Колоса». Особливо успішно тоді виступали велосипедисти та лижники навчального закладу. Команда

велосипедистів, яку тренував кандидат у майстри спорту М. Сverdло, стала призером обласних змагань з велокросу [13, с. 7].

У технікумі в обов'язковому порядку кожен випускник повинен був мати робочу спеціальність: тракториста-машиніста, шофера, а також одержувати права на водіння мотоцикла. З цією метою були створені курси трактористів і шоферів. Багато юнаків і дівчат виявили бажання сісти за кермо автомашини, за важелі трактора. Щорічно здобували робочу спеціальність у 1960–1970 рр. близько 150 чоловік [14, с. 4].

Стаття З. Товштейн, викладача Боярського сільськогосподарського технікуму, «Двадцять запитань молодій людині (про деякі підсумки соціологічних досліджень у Боярському технікумі)» говорить нам про те, що у технікумі неодноразово проводилися різного характеру соціологічні дослідження.

Серед запитань були такі: як ви розумієте цікаве і нецікаве в житті, в чому краса побуту? Декілька питань було поставлено відносно подвигу і героїзму людей того часу, про правдивість, чесність, дружбу. Були також питання про думку з окремих прочитаних книг, кінофільмів. Опитувачі цікавилися тим, скільки часу витрачають учні на читання книг, газет, журналів, на громадську роботу і спорт, яке в кожного з них улюблене заняття і скільки на це заняття витрачається часу? Як часто учні бувають у театрах, на виставках, у музеях, зустрічаються з видатними людьми культури і науки?

Абсолютна більшість учнів дала на питання цікаві, патріотичні відповіді.

Ось декілька з них:

1. *«...Мені здається, що все навкруги цікаве. Читаєш книги – цікаво, слухаєш музику – цікаво, милуєшся природою – знову цікаво. В нашій країні все цікаво! Хочеться і самому жити і творити, щоб життя стало ще цікавішим, ще кращим»;*

2. *«...У наш час є ще такі люди, які не зовсім розуміють красу людську. Адже краса – це не просто бути красивою чи красивим, добре одягатися, вміти красиво говорити. Звичайно, і ці якості потрібні людині. Але справжня краса, на*

мою думку, це щирість душі людини, скромність, гордість, вміння постояти за себе і за друга, сумлінна праця на благо народу. Краса людини – плоди її праці».

Багато учнів свої відповіді аргументували уривками з художньої та науково-популярної літератури, що свідчить про їх широкий загальний розвиток. У відповідях були уривки з творів М. Горького, О. Толстого, Л. Леонова, О. Корнійчука, Б. Полевого, В. Маяковського, В. Сосюри та багатьох інших письменників [15, с. 3].

Картина діяльності Боярського технікуму буде неповною, якщо не сказати про методичний центр, який діяв з 1957 р. на базі технікуму. Методична група складалася з 10 чоловік, її очолював І.М. Стретович, редакційно-видавничу групу – О.П. Корнієнко. За 15 років свого існування редакційно-видавничу групу за допомогою методистів, викладачів та більше 200 авторів видала 756 різних програм, методичних розробок і посібників, порад і консультацій.

Серед авторів – професор С.В. Розов, кандидат сільськогосподарських наук Р.С. Аранзон, заслужена вчителька УРСР Я.О. Кривко. Готувалася до друку книга кандидата економічних наук Ф.О. Пархоменка «Заочна сільськогосподарська освіта на Україні».

Методична і редакційно-видавничу групи Українського заочного технікуму постачали потрібними посібниками 133 технікуми навчальної системи Міністерства сільського господарства Української РСР, надавали їм практичну допомогу на місцях. В цілому допомога методичного центру розповсюджувалася на 100 тисяч учнів, які навчалися в технікумах республіки, половина з них заочники. Допомога ця здійснювалася учбово-методичною літературою, методичними розробками і учбово-обліковою документацією, що її в багатьох тисячах примірників друкувала редакційно-видавничу група. У стінах навчального закладу проводилися міжобласні і республіканські семінари керівних працівників та викладачів технікумів.

У технікум за досвідом і порадами приїздили делегації з Естонії, Киргизії та інших союзних республік. Побували також гості з Чехословаччини та Польщі [16, с. 2].

Найбільшою гордістю технікуму є його люди, його вихованці. В багатьох господарствах республіки можна було зустріти спеціалістів-бджолярів – випускників минулих років, а після зміни профілю звідси виходили дипломовані агрономи-плодоовочівники, агрохіміки, спеціалісти по захисту рослин, гідромеліоратори.

На Кримських виноградниках, рисових плантаціях Скадовська, в садах Хмельниччини й на пісках Прикарпаття, баштанах Миргорода й зрошувальних системах Інгула працювали колишні його вихованці. Багато з них стали справжніми спеціалістами, керівниками господарств. Микола Оборський, наприклад, головував в колгоспі Іванківського району на Київщині, в Макарівському районі колгосп «Поліський» очолював Дмитро Блажевський.

Чимало випускників трудилися в Києво-Святошинському районі. Це А. Колумбет – керуюча відділком у радгоспі імені Шевченка, Г. Гуцуляк – передова доярка радгоспу «Тарасівський», В. Варченко – секретар парткому радгоспу «Совки», група спеціалістів-тепличниць радгоспу «Пуща-Водиця», відмінник навчання Микола Анатієнко був обраний головою колгоспу імені Першого травня в Переяслав-Хмельницькому районі, Парасковія Войтенко працювала агрономом цукрокомбінату на Чернігівщині та багато інших.

Були серед випускників і такі, що згодом стали вченими, зайняли високі пости в наукових закладах і державних сільськогосподарських установах. На зміну старшим приходять у технікум молоді. Навчальний заклад у 1970 роках користувався великою популярністю, мав високий авторитет, зумовлений, насамперед, якістю підготовки спеціалістів. Прикладом вищесказаного є те, що за рекомендаціями колгоспів та радгоспів, групами і навіть цілими колективами до технікуму на навчання направляли працівників. Зокрема, 24 чоловіки направив Барішівський спецтрест радгоспів Київської обл.

Зі слів одного із працівників колгоспу «Жовтень» Полонського району Хмельницької обл. Івана Дмитрука дізнаємось: *«...Коли вступив до технікуму, я й гадки не мав, наскільки щільно навчання узгоджено з найновішими досягненнями науки і техніки.*

Справді, тут створено всі умови для занять. Висококваліфіковані викладачі, більшість із яких, крім педагогічної, мають ще й економічну освіту, намагаються найдохідливіше передати своїм вихованцям складну мудрість хліборобської професії».

Багато випускників Українського республіканського заочного сільськогосподарського технікуму досягли вагомих успіхів, займали керівні посади :

Овдій А.І. – начальник Козелецького міжрайонного управління водного господарства Чернігівської області;

Якобенко А.О. – головний інженер Козелецького міжрайонного управління водного господарства Чернігівської обл.;

Турчин М.І. – заступник директора (Інститут землеустрою, Київське відділення);

Прищепя І.П. – директор бази Укрводопостач Мінводгоспу України;

Попенко М.І. – головний інженер Вінницького управління меліоративних систем;

Довгоброд Н.Я. – начальник комунального підприємства Святошинського району м. Києва;

Уперчук Л.А. – головний інженер комунального підприємства «Батиївське» Соломенського району м. Києва;

Лагутін М.Н. – начальник управління адміністративних послуг Білоцерківської міської ради;

Московчук В.Д. – директор Шпільківського радгоспу Києво–Святошинського району;

Яцюк В.П. – керівник приватного акціонерного товариства «Меліоратор».

Випускники працювали в Україні і за кордоном: Сіденко В.Л. та Батурін В.П. проектували греблі і зрошувальні системи у Тунісі.

В.М. Миколайчук працював в Італії виконуючим обов'язки генерального консула України в Мілані, а згодом – директором комунального підприємства по утриманню житлового господарства Святошинського р-ну м. Києва [14, с. 4].

Проаналізувавши роботу Українського республіканського заочного сільськогосподарського технікуму в 1960–70-х рр. можна сказати, що технікум став провідним навчальним закладом свого часу, тут були створені всі умови для підготовки спеціалістів з метою вирішення проблем у галузі сільського господарства. Висококваліфіковані викладачі, наявність методичної літератури, класи, обладнані контрольними машинами «ластівка», логофонні кабінети для вивчення іноземних мов, лабораторії електроніки, сільськогосподарських машин, гідравліки, хімії, будівельних матеріалів.

Список використаних джерел та літератури

1. Покраса А. С. Якщо меліорують дбайливі. *Радянська Україна*. 1960. № 3. С. 5.
2. Волохов А. Цена поливной воды. *Экономическая газета*. 1969. № 20. С. 9.
3. Маличенко І. Від зрошення – сповна. Поки що тільки претензії. *Наддніпрянська правда*. Херсон, 1960. № 41. С. 6.
4. Дубинский Г. Мелиорация: вложение и отдача. «Маневр» водой себя окупит! *Сельская жизнь*. 1969. № 25. С. 5.
5. Зінь Е. Меліорація : вигода чи шкода? *Червоний Прапор*. Рівне, 1960. № 8. С. 12.
6. Кондратович П. Мелиорация : вложения и отдача «Вода во благо, вода во зло. *Сельская жизнь*. 1969. № 26. С. 5.
7. Шарін М. Копійка воду береже. *Зоря*. Дніпропетровськ : 1969. № 11. С. 2.
8. Колошко Л. Розсудимо по справедливості. *Радянська Волинь*. Луцьк : 1964. № 11. С. 7.
9. Кондратович П. С тревогой и надеждой. *Сельская жизнь*. 1966. № 25. С. 3.
10. Товштейн З. Економічні знання учням. *Шлях до комунізму*. 1973. № 127. С. 3.
11. Товштейн З. Єдність навчання і виховання. *Шлях до комунізму*. 1972. № 3. С. 5.
12. Московчук В. Відпочиваємо змістовно. *Шлях до комунізму*. 1975. № 41. С. 3.
13. Репін І. Напередодні змагань. *Сільські вісті*. 1970. № 240. С. 7.
14. Товштейн З. Кузня кадрів для села. *Шлях до комунізму*. 1970. № 87. С. 4.
15. Товштейн З. Двадцять запитань молодій людині. *Шлях до комунізму*. 1969. № 101. С. 3.
16. Роман І., Товштейн З. Учебный центр у Боярці. *Шлях до комунізму*. 1964. № 79. С. 2.

References

1. Pokrasa, A. S. (1960). *Yakshcho melioruiut dbailyvi* [If somebody meliorates careful]. *Radianska Ukraina* [Soviet Ukraine]. 3, 5. [in Ukrainian].
2. Volokhov, A. (1969). *Tsena polyvnoi vody* [The price of irrigation water]. *Ekonomycheskaia hazeta*. [Economic newspaper]. 20, 9. [in Russian].
3. Malychenko, I. (1960). *Vid zroshennia – spovna. Poky shcho tilky pretenzii* [From irrigation in full. Just claims]. *Naddniprianska pravda* [Naddniprianska pravda]. Kherson, 41, 6. [in Ukrainian].
4. Dubynskyi, H. (1969). *Melyoratsyia : vlozhenye y otdacha. «Manevr» vodoi sebia okupy!* [Reclamation : investment and impact. «Diversion» with water is still occupied!]. *Selskaia zhyzn* [Village life]. 25, 5. [in Russian].
5. Zin, E. (1960). *Melioratsiia : vyhoda chy shkoda?* [Reclamation : advantage or damage?]. *Chervonyi Prapor* [Red Flag]. Rivne, 8, 12. [in Ukrainian].
6. Kondratovych, P. (1969). *Melyoratsyia : vlozhenyia y otdacha «Voda vo blaho, voda vo zlo.* [Reclamation : investment and impact «Water for good, water for harm]. *Selskaia zhyzn* [Village life]. 26, 5. [in Russian].
7. Sharin, M. (1969). *Kopiika vodu berezhe* [A penny keeps water]. *Zoria* [Zoria]. Dnipropetrovsk, 11, 2. [in Ukrainian].
8. Koloshko, L. (1964). *Rozsudymo po spravedlyvosti* [Judging for justice]. *Radianska Volyn* [Soviet Volyn]. Lutsk, 11, 7. [in Ukrainian].
9. Kondratovych, P. (1966). *S trevohoi y nadezhdoi* [With anxiety and hopefulness]. *Selskaia zhyzn* [Village life]. 25, 3. [in Russian].
10. Tovshtein, Z. (1973). *Ekonomichni znannia uchniam* [Economic knowledge to students]. *Shliakh do komunizmu* [A way to Communism]. 127, 3. [in Ukrainian].
11. Tovshtein, Z. (1972). *Yednist navchannia i vykhovannia* [The Unity of education and upbringing]. *Shliakh do komunizmu* [A way to Communism]. 3, 5. [in Ukrainian].
12. Moskovchuk, V. (1975). *Vidpochyvaiemo zmistovno* [Resting meaningful]. *Shliakh do komunizmu* [A way to Communism]. 41, 3. [in Ukrainian].
13. Riepin, I. (1970). *Naperedodni zmahan* [A day before the competition]. *Silski visti* [Village news]. 240, 7. [in Ukrainian].
14. Tovshtein, Z. (1970). *Kuznia kadriv dlia sela* [The forge of staff for the vantage]. *Shliakh do komunizmu* [A way to Communism]. 87, 4. [in Ukrainian].
15. Tovshtein, Z. (1969). *Dvadtsiat zapytan molodii liudyni* [Twenty questions to young person]. *Shliakh do komunizmu* [A way to Communism]. 101, 3. [in Ukrainian].
16. Roman, I. and Tovshtein, Z. (1964). *Uchbovyi tsentr u Boiartsi* [The Training Centre in Boiarka]. *Shliakh do komunizmu* [A way to Communism]. 79, 2. [in Ukrainian].

Рецензент:

Клапчук С.М., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 13.09.2018 р.